

Rezultati naseljavanja stranih kolonista u prnjavorskom kotaru (1883–1910)

Pregledni naučni članak

Stojanka Lužija

Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet, Bosna i Hercegovina

stojanka.luzija@ff.unibl.org

Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine trasiran je put za nadolazak širokog spektra promjena, čiji će uticaj veoma brzo postati primjetan u svim sferama ondašnjega društva. Shodno tome, od posebnoga značaja bile su i demografske promjene, a naročito one koje su nastale kao posljedica imigracije stranog agrarnog stanovništva na prostor Bosne i Hercegovine. S tim u vezi, primarni cilj ovog rada je da na primjeru jednog kotara ukaže na sve demografske implikacije eksterne kolonizacije u periodu od 1883. do 1910. godine, odnosno od dolaska prvih kolonista na navedeni prostor, do posljednjeg popisa stanovništva koji je provela austrougarska uprava. Slijedom toga cilja, pokušaćemo rasvijetliti kako se odvijao proces naseljavanja stranih kolonista u kotaru Prnjavor, zatim kakvi su se motivi nalazili iza njihovog doseljavanja, te kakav je stav po tom pitanju imala austrougarska uprava, kao i koje poteze je u tom pogledu povlačila. U radu će biti analizirani i prezentovani rezultati takve kolonijalne politike, kao i njen uticaj na strukturu stanovništva prnjavorskog kotara.

Ključne riječi:

Austrougarska, kolonizacija, kotar Prnjavor, stranci

Results of the settlement of foreign colonists in the Prnjavor district (1883–1910)

Stojanka Lužija

University of Banja Luka, Faculty of Philosophy, Bosnia and Herzegovina

stojanka.luzija@ff.unibl.org

In this paper, we tried to explain the process of colonization of the Prnjavor district by foreign agrarian population. We noticed that this process began to take place simultaneously with the neighboring districts, but the establishment of the first colony did not happen until 1892. The motives of the Austro-Hungarian administration in colonizing the Prnjavor district ranged from demographic to political, i.e. from the repopulation of the state's abandoned forest land to the settlement of dominantly Orthodox areas with loyal foreign national elements. Starting in 1883, Italians, Czechs, Slovenians, Hungarians, Germans, Poles and Ruthenians settled in the mentioned district. The administration justified their settlement by the positive influence they could have on the agricultural production of the mentioned region. However, the unresolved agrarian issue and the existence of a large number of the population in serf status only deepened the mistrust between the resident population and the foreign colonists. Supported by the administration, the settlers created compact settlements, resistant to any form of assimilation. In their settlements, foreign colonists nurtured strong national and religious ties with their compatriots. By settling foreign colonists, the Austro-Hungarian administration permanently changed the ethnic and religious structure of this district of Prnjavor.

Key words:

Austro-Hungarian Empire, colonization, Prnjavor district, foreigners

Migracioni procesi su jedan od najzastupljenijih načina oblikovanja demografske strukture stanovništva jednoga prostora. Ukoliko su demografske promjene uzrokovane migracionim kretanjima, koje podstiče i pomaže državna uprava, one su onda sve izglednije postajale sredstvo u službi političkih ciljeva, a njihovi rezultati su imali stabilnu osnovu da dobiju trajni karakter. Kolonizacija stranaca u Bosnu i Hercegovinu u vrijeme austrougarske uprave jedan je od takvih procesa, koji sam po sebi čini važan aspekt „civilizatorske misije“ koju je Monarhija provodila. Riječ je o specifičnom diskursu o supremaciji zapadnih shvatanja, ideja i obrazaca ponašanja, kao i potrebi da se one prošire na, prema ondašnjem poimanju, kulturno zaostala područja, u ovom slučaju okupirane pokrajine Bosnu i Hercegovinu.

Naseljavanje stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu kao specifičan oblik ovog procesa pobuđivalo je interesovanje istoričara i stručne javnosti. O kolonizaciji stranaca u Bosnu i Hercegovinu u vrijeme austrougarske uprave napisano je nekoliko iscrpnih i značajnih naučnih radova. U prvom redu treba pomenuti autore Dževada Juzbašića, Đorđa Mikića, Tomislava Kraljačića i Ferdu Hauptmana (Juzbašić, 2002, pp. 495–501; Mikić, 1990, pp. 181–193; Kraljačić, 2000, pp. 111–124; Hauptmann, 1965, pp. 151–171). Među pojedinačnim naučnim radovima koji se bave imigracijom pojedinih naroda, prednjače oni koji u fokus interesovanja stavljaju doseljavanje njemačkih seljaka, kao što su radovi autorica Amile Kasumović i Stojanke Lužija (Kasumović, 2009, pp. 81–120; Kasumović, 2019, pp. 25–68; Lužija, 2013). Kada je riječ o doseljavanju seljačkog stanovništva drugih narodnosti, naučna produkcija u tom pogledu je zaista skromna. Pored nezaobilazne obimne studije Dušana Drljače, koja se uglavnom bazira na doseljavanje i život poljskih kolonista u Bosni i Hercegovini, na tom polju do skora nije mnogo činjeno. Promjenu u tom pogledu predstavlja više naučnih radova autora Tomaša Jaceka Lisa.

Doseljavanje stranih seljaka u vrijeme austrougarske uprave je inače kompleksna tema koja se pored demografskog može posmatrati i u privrednom, kulturnom, političkom, pa i ideološkom smislu. Upravo je cilj ovog rada da pruži cjelovitu sliku imigracione politike austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, uz naročito isticanje njenih rezultata u kotaru Prnjavor. Naša namjera je da ovim radom objasnimo razvojni proces naseljavanja stranih seljaka na tom području. Smatramo da je nužno da ukažemo i na motive koji su vodili upravu pri provođenju takve imigracione politike. Naposljetku, prezentovaćemo konačne rezultate tog složenog i višegodišnjeg procesa, kao i implikacije koje je on imao na strukturu stanovništva pomenutog kotara.

Imigracija stranaca u Bosnu i Hercegovinu u vrijeme austrougarske uprave imala je različite motive. U prvom redu, za funkcionisanje narastajuće administracije dolazak školovanih činovnika sa zapada bio je potreba. U početku oni su mahom pristizali sa prostora Hrvatske, a kasnije i iz drugih područja Monarhije (Jacek Lis, 2020a, pp. 629–656; Jacek Lis, 2020b, pp. 183–206). Pored službenika u Bosni i Hercegovini su se nakon 1878. godine obreli i trgovci, zanatlije, poljoprivrednici, kao i špekulanti i avanturisti. Uzrok tome svakako treba tražiti i u propagandi

koja je dobrim dijelom posredstvom štampe plasirana o „provincijama Bosni i Hercegovini“. Stvaranje diskursa o obećanoj zemlji koja nudi priliku ne samo za poslovni uspjeh, već i bogatstvo, djelovao je primamljivo i na siromašno seljaštvo, prvenstveno ono sa njemačkog govornog područja (Kasumović, 2019, pp. 25–68). Stoga su se relativno brzo pojavili prvi potencijalni kolonisti koji su se nastojali upoznati sa prilikama za masovnije naseljavanje (Kasumović, 2019, pp. 38–39; Hauptmann, 1965, 157–160). Austrougarska uprava je pojavom ovih interesenata donekle bila i zatečena, budući da u tom trenutku ona nije imala niti osmišljenu logistiku, ni formulisanu pravnu regulativu za kolonizaciju stranog seljaštva.

Shodno tome, Zajedničko ministarstvo finansija (odjeljenje za BiH), Zemaljska vlada i Finansijska direkcija su u razdoblju od avgusta do novembra 1880. godine donijeli nekoliko važnih uredbi kojima se nastojao urediti proces kolonizacije seljaka stranaca na agrarno zemljište (Sammlung I, 1880, pp. 533–536, 536, 543, 543–545). Ova akta su kasnije postala svojevrsna pravna baza, na kojima je počivao proces naseljavanja stranih seljaka. Sam zakon o kolonizaciji nikada nije donijet. Uprava nije bila sklona njegovom donošenju, jer se plašila da bi to moglo da ugrozi postojeće imovinsko-pravne odnose.

U definisanju i docnijem provođenju procesa kolonizacije balansiralo se između poštovanja Saferske naredbe i stvaranja što primamljivijih uslova za imigraciju kolonista. Posebnim povlasticama uz dodjelu/zakup državnog šumskog i obradivog zemljišta, a po mogućstvu i pašnjaka, garantovano im je oslobođenje od poreskih davanja na period do deset godina. Pored toga nudila im se pomoć u drvnoj građi iz erarskih šuma za izgradnju kuća, privrednih zgrada ili vjerskih objekata (Sammlung I, 1880, pp. 533–536). Erarni kolonisti su sklapali poseban ugovor sa austrougarskom upravom, na period od deset godina kojim su zemlju dobijali u zakup. Uslov je bio da se nasele na dobijeni posjed i da finansijske obaveze redovno izmiruju. Zakupci su bili oslobođeni plaćanja za prve tri godine. U konačnici, vlasništvo nad pomenutom zemljom se sticalo nakon deset godina plaćanja zakupnine ili ukoliko bi kolonista postao „zemaljski pripadnik“ (Lužija, 2013, pp. 31–32; Imamović, 1976, pp. 26–27). Time se faktički ohrabrivalo koloniste da njihovo naseljenje dobije trajni karakter.

Da bi se spriječio dolazak suviše siromašnog stanovništva uprava je propisala da svaka porodica kolonista pri dolasku u Bosnu mora imati najmanje 600 forinti kapitala (Hauptmann, 1965, p.161). Međutim, na terenu je dolazilo do propusta pri provođenju ove naredbe, pa su u zemlju puštane i grupe siromaha, koje je onda austrougarska uprava bila prinuđena hitno razmješati po dostupnim zemljišnim parcelama, bilo erarskim, bilo onima u privatnom vlasništvu.

Indikativno je da u prvoj deceniji kolonizacije stranaca u Bosnu i Hercegovinu austrougarska uprava nije aktivno participirala u ovom procesu, nego je on uglavnom počivao na agilnosti pojedinaca i grupa, koji su u sopstvenoj režiji pristupali procesu kupovine zemljišta i njegovom naseljavanju. Oni kolonisti koji nisu imali dovoljno sredstava za kupovinu zemljišta uzimali su kao slobodni seljaci begovsku

zemlju u zakup ili su pak u iznimnim slučajevima postajali i kmetovi (Hauptmann, 1965, pp. 152, 165). Propagandni članci objavljeni u austrougarskoj štampi su čak i uzmanje privatne zemlje u zakup nastojali što pozitivnije prikazati. Tako list *Südsteirische Post* koji je izlazio u Mariboru u jednom prilično konciznom članku naslovljenom „Bosanska kolonizacija“ od 23. februara 1884. godine donosi vijest da je beg Ibrahim Đumić u prnjavorskom kotaru na svojim „dobraima“ naselio 12 porodica iz Istre. Članak donosi i ohrabrujuće vijesti da su „brojni drugi kolonisti već započeli put ka Bosni“ („Bosnische Kolonisation“, 1884). Ciljna publika za ovakve novinske vijesti su bile iznimno siromašne porodice iz različitih krajeva Monarhije, koje nisu imale sredstava za kupovinu privatnog zemljišta, a zbog svog ekonomskog stanja nisu se mogli nadati ni dobijanju erarnih parcela u Bosni.

Kolonizacija stranih seljaka u prvim godinama provođenja nailazila je na iza-zove, koji taj proces nisu zaustavljali, ali su umnogome doprinosili njegovom usporavanju. S tim u vezi, jedan austrijski list u članku iz 1886. godine priznaje da kolonizacija Bosne do tada nije baš bila naročito uspješna, izuzev Maglaja na Vrbasu¹ i Konjica. Kao grešku vidi to što su se ti prvi kolonisti uglavnom pokazali kao ljudi koji nisu vični poljoprivredi, izuzev Tirolaca, za koje ističe da su dobri zemljoradnici i stočari. Nadalje, značaj kolonija naglašava time što ih predstavlja kao ogleдна domaćinstva za domaće stanovništvo. U provođenju cijeloga procesa list ukazuje na važnost privatne inicijative, jer tvrdi da država ne raspolaže sa dovoljno zemljišta, a kao dodatnu teškoću navodi da ni sami vlasnički odnosi još nisu u potpunosti uređeni („Kolonisation Bosniens“, 1886). Premda je ova posljednja tvrdnja bila uglavnom tačna, uprava je u međuvremenu ulagala mnogo napora da bi se donekle uspostavio uređeniji sistem u komplikovanu strukturu vlasništva, posjedovanja i korištenja zemlje, tako da je u vrijeme objavljivanja ovog članka taj proces već ulazio u svoju završnu fazu.

S tim u vezi, intenzivnije doseljavanje stranih kolonista na državnu zemlju otpočinje nakon donošenja Gruntovnog zakona 1886. godine, da bi se naročito intenziviralo po okončanju procesa formiranja Katastra (*Sammlung*, 1886, pp. 60–137).

Naravno, glavni preduslov za naseljavanje pod pokroviteljstvom austrougarske uprave bila je dostupnost erarne zemlje u pojedinim područjima. Upravo se prnjavorski kotar u tom pogledu pokazao najpodesnijim. Tu je veći dio dostupne državne zemlje bio pod šumom. Naime, riječ je bila o procentualnom iznosu od 57% šume. Tako da je postojala mogućnost da se krčenjem tog prostora dobiju ziratne površine (Hauptmann, 1965, p. 152). Pored dostupnosti zemlje prnjavorski kotar je bio podesan za doseljavanje stranih seljaka i iz političkih razloga. Riječ je o kotaru u kojem je prije kolonizacije stranaca većinu sa 78,92% činilo pravoslavno stanovništvo. Naime, prema popisu stanovništva iz 1885. godine u prnjavorskom kotaru je živjelo 20.226 pravoslavnih, 3.168 muslimana, 2.223 rimokatolika i 11 ostalih (Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik, 1886, pp. 92–95). Nekoliko godina nakon ovog popisa stanovništva intervencijom austrougarske uprave povećan je

¹ Danas je to selo Maglajani, udaljeno od Gradiške oko 25 kilometara.

broj muslimanskog stanovništva na tom području. Internom kolonizacijom 1890. godine preseljeno je iz kotara Bosanska Gradiška i Cazin 238 muslimanskih porodica u prnjavorski kotar i one su tamo formirale četiri naselja. Međutim, veći dio njih se zadržao na novim selištima samo toliko koliko je trajala pomoć austrougarske uprave (Hauptmann, 1965, p. 152). Pokazalo se da se ovakvim internim razmještanjem stanovništva nije mogao zaustaviti pokret za iseljavanje muslimana.

Kada je riječ o doseljavanju stranih seljaka zvaničan stav uprave je bio da naseljenici treba da unaprijede poljoprivrednu proizvodnju i da upoznaju domaće stanovništvo sa savremenim načinima obrade zemljišta (Izveštaj, 1906, p. 308). Međutim, iz instrukcije zajedničkog ministra finansija Benjamina Kalaja koju je uputio 1893. godine, vidljivo je da on priznaje da kolonizacija ima pored privrednih i političke ciljeve, koji se između ostalog odnose i na naseljavanje pouzdanog i lojalnog stanovništva u sredine naseljene pravoslavnima. Ovu tezu potvrđuje i kasniji raspored kolonija, jer se u kotarima s dominantno pravoslavnom stanovništvom obrazuju kompaktna, zasebna naselja kolonista, otporna na svaki vid asimilacije (Kraljačić, 2000, pp. 512).

Kolonizacija na državno zemljište uz asistenciju i pokroviteljstvo austrougarske uprave je trajala do 1905. godine, kada je odlukom Vlade ovaj proces obustavljen. Nije bilo više osnivanja novih kolonija, nego su se resursi usmjerili ka održavanju postojećih (Izveštaj, 1906, pp. 310; Schmid, 1914, pp. 274).

Eksterna kolonizacija agrarnog stanovništva u prnjavorski kotar odvijala se gotovo simultano sa istim procesom koji je tekao u susjednim kotarima banjalučkom i gradiškom. Međutim, osnivanje prvih naselja stranih kolonista u kotaru Prnjavor desice se znatno kasnije. Prema arhivskim dokumentima iz vremena austrougarske uprave najstarija naseobina stranih seljaka u kotaru Prnjavor je italijanska kolonija Štivor, koju su osnovali kolonisti iz Južnog Tirola (Trentino) 1892. godine. Motivi za njihovo iseljavanje uglavnom su bili ekonomske prirode. Poznato je da su se italijanski seljaci obreli u Bosni i Hercegovini još 1882. godine. Naime, oni su zbog velikih poplava i klizišta, uzrokovanih izlivanjem rijeke Brente, bili prinuđeni da napuste Južni Tirol. Da bi se spriječilo njihovo iseljavanje u Sjevernu i Južnu Ameriku, na prijedlog Tirolskog sabora, austrougarske vlasti su im kao rješenje za njihove nedaće ponudile opciju preseljenja u Bosnu i Hercegovinu („Die Colonisation in Bosnien“, 1884; Babić, 2012, p. 285; Stojinović, 2014, p. 316; Hauptmann, 1965, p. 163). Po dolasku, skrasili su se u selu Mahovljani, gdje su 1883. godine formirali svoju koloniju. Međutim, time njihove unutrašnje migracije nisu okončane. Dio ovih kolonista je migrirao prema prnjavorskom kotaru. O postojanju doseljenika iz Južnog Tirola na području Prnjavora govorio je i zajednički ministar finansija Benjamin Kalaj još 1885. godine u Delegacijama („Zur Tagesgeschichte“, 1885), a potvrdu o ovim doseljenicima imamo i u onovremenoj štampi. List *Chemnitzer Anzeiger und Stadtbote* još u julu 1884. godine pominje kolonije Hanoveranaca i Tirolaca u okolini Gradiške, kao i „tirolsku koloniju“ u blizini grada Prnjavora, istovremeno sugerišući da Bosna nije zemlja za siromašne emigrante („Oesterreich-Ungarn“, 1884).

Prema pisanju Dušana Drljače i Ferde Hauptmana italijanski kolonisti su se u proljeće 1884. godine naselili u okolinu sela Palačkovci. Tom prilikom doselilo se 28 porodica, odnosno 150 osoba. Od toga 21 se naselila u Palačkovce na posjedima Hivzi-bega Hadžiselimovića i Hasan-bega Krupića, dok je sedam porodica smješteno na posjedima prnjavorskog gradonačelnika Suljage Hadžiselimovića. Na tim posjedima oni su kao kmetovi proveli punih devet godina, da bi tek onda dobili državnu zemlju na kojoj su osnovali svoju koloniju – Štivor. (Mikić, 1990, p. 186; Drljača, 1985, p. 94; Hauptmann, 1965, p. 169). Kada je riječ o samoj etimologiji imena ove naseobine postoje različite teorije, međutim, ni jedna do danas nije pouzdana i naučno dokazana. Italijanski doseljenici su umnogome uticali na unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Oni su iz svoje domovine u prnjavorski kotar donijeli i specifične vrste vinove loze, a u samom vinogradarstvu su bili bez premca (Stojinović, 2014, pp. 314–315). Prema izvještaju iz 1901. godine u Štivoru je živjelo 27 porodica, što bi prema procjeni moglo iznositi oko 180 stanovnika i svi su bili rimokatoličke vjeroispovijesti. Devet godina nakon ovog izvještaja, popis stanovništva u koloniji Štivor bilježi 42 naseljene kuće u kojima je živjelo 255 stanovnika, od čega 248 italijanskih kolonista („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902; Rezultati popisa žiteljstva, 1912, pp. 208–209). Ovakav porast stanovništva većim dijelom je posljedica prirodnog priraštaja, mada se ni doseljavanja pojedinačnih porodica ne mogu u potpunosti isključiti. Treba imati na umu da je imigracija stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu bila u punom zamahu do 1905. godine.

Dvije godine nakon Italijana u Prnjavoru su se pojavili Česi. Siromašne seljačke porodice, mahom iz Moravske, formirale su koloniju Kobaš-Seferovci u neposrednoj blizini granice sa Hrvatskom, uz samu rijeku Savu. Velike zasluge u njihovom naseljavanju imao je prnjavorski kotarski predstojnik Ferljani. U popisu stanovništva iz 1895. godine u ovoj naseobini pominje se 17 podanika „zemalja carevinskog vijeća“ (Mikić, 1990, p. 187; Glavni rezultati popisa žiteljstva, 1896, pp. 208–209). Početkom 20. vijeka tu su živjele 23 češke porodice („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902), dok se na zvaničnom popisu stanovništva iz 1910. godine ova kolonija više ne pominje. Vjerovatno su se njeni stanovnici raselili. Možda je uzrok tome bilo i nepogodno, močvarno područje toga kraja.

Česi su 1895. godine osnovali još jednu koloniju u prnjavorskom kotaru, riječ je o Mačinom (Maćinom) brdu. Naime, ovi Moravci i Česi su se u prnjavorsku okolinu doselili iz Rusije. Oni su tamo od 70-ih godina 19. vijeka kao austrijski podanici radili na grofovskim imanjima, uglavnom kao zanatlije. Budući da su odbili da prime rusko državljanstvo, a samim tim i da prihvate pravoslavlje, bili su prinuđeni na emigraciju. Austrija im je onda ponudila opciju da se nasele u Bosnu (Drljača, 1985, p. 92). Šest godina nakon doseljavanja u prnjavorski kotar u naseobini je živjelo već 25 porodica, a do 1910. godine u koloniji su bile 43 kuće sa 241 kolonistom („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902; Rezultati popisa žiteljstva, 1912, pp. 204–205).

Na područje Bosne i Hercegovine su kao potencijalni kolonisti dolazili i drugi

podanici Monarhije. Tako je početkom 1883. godine zabilježen nenajavljen dolazak u Prnjavor deset porodica (ukupno 52 osobe) iz „austrijskoga Primorja“, odnosno oblasti Gorica i Gradiška (na rijeci Soči) u Sloveniji. S obzirom da ovi doseljenici nisu raspolagali nikakvom imovinom, a već su se našli na teritoriji Prnjavora, kao kompromisno rješenje ponuđeno im je da se nasele kao zakupci u selu Kremna na posjedima Selimbega i Salihbega Džinića. Sedam porodica je prihvatilo ovakav aranžman i potpisali su ugovore o zakupu, da bi im se nešto kasnije pridružila još jedna doseljenička porodica (Štimac & Sarić, 2009, pp. 160–161). Naseljeni Slovenci su nastojali da što prije pređu iz statusa zakupaca u položaj kolonista. To im je pošlo za rukom tek 1895. godine kada su već raspolagali i značajnom imovinom. Upravo te godine je u prnjavorskom kotaru osnovana jedina slovenačka kolonija, Ralutinac, koju su činile doseljene porodice iz Furlanije, a njima se pridružilo i šest porodica koje su do tada bile zakupci na Džinića posjedima (Štimac & Sarić, 2009, pp. 164–167). Prema izvještaju o plaćanju desetine iz 1901. godine koloniju Ralutinac je činilo deset porodica, kao i u doba postanka same naseobine. Vjerovatno da nakon toga nije bilo dodatnog doseljavanja, jer je ova naseobina u vrijeme popisa stanovništva 1910. godine imala samo 14 kuća i u njoj su živjela 72 kolonista („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902; Rezultati popisa žiteljstva, 1912, pp. 208–209), pa bi se ovaj neznatan porast broja stanovnika mogao objasniti samo prirodnim priraštajem.

Prema arhivskoj dokumentaciji koju smo konsultovali vidljivo je da je u svim do sada pomenutim kolonijama bila riječ o kolektivnom doseljavanju, koje se dogodilo u jednoj kalendarskoj godini. Međutim, bilo je i slučajeva masovnijeg, naknadnog doseljavanja u već formirane kolonije. Tako je nastala i brojčano se uvećavala kolonija Ukrinski Lug koju su 1896. godine osnovali njemački doseljenici iz Galicije, Bukovine i južne Ugarske (Heimfelsen, 1911, p. 46;² „Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902). U Ukrinski Lug prvo se nastanilo 25 porodica, da bi se u narednim godinama priliv novih naseljenika nastavio. Tako je 1901. godine zabilježen dolazak još 39 porodica, što bi zaključno sa tom godinom činilo ukupno 94 porodice, a to bi prema procjeni iznosilo više od 600 stanovnika. Ova naseobina je bila specifična i zbog toga što su njeni stanovnici bili evangelici po vjeroispovijesti, što je za prnjavorski kotar predstavljalo potpunu nepoznanicu i novinu. Kolonija je mogla još da se uveća, jer su potencijalni kolonisti na raspolaganju za naseljavanje imali još 36 upražnjenih parcela („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902).

Ipak, kolonisti su naposljetku morali da napuste naseobinu zbog močvarnog tla koje je uzrokovalo često izlivanje rijeke Ukrene. Oni su se 1902. godine preselili u novoformiranu koloniju Šucberg (Schutzberg). Tu su osigurali bolje uslove za život. Od Zemaljske vlade svaka porodica je dobila po 12 hektara šumskog zemljišta u zakup sa rokom otplate do kraja decembra 1910. godine. Kolonisti su u novoj naseobini novčanim sredstvima i ličnim učešćem u građevinskim radovima izgradili i svoju crkvu. Riječ je o reprezentativnom objektu moderne evangelističke

² Heimfelsen osnivanje kolonije stavlja u 1895. godinu.

sakralne građevine, građene po planu arhitekta iz Darmštata. Naseobina je imala i svoju četvorogodišnju školu, sa njemačkim kao nastavnim jezikom (Heimfelsen, 1911, pp. 46–47, 49–50). Da je preseljenje stanovnika Ukrinskog Luga u Šucberg povoljno uticalo na rast kolonije svjedoče i podaci iz 1910. godine, prema kojima je ona imala 828 stanovnika, od čega 768 evangelika, od kojih 746 augzburške i 22 helvetske konfesije. U samoj naseobini tada je živjelo još 39 rimokatolika, 15 grkokatolika i šest pravoslavnih (Rezultati popisa žiteljstva, 1912, pp. 202–203), što se uklapa u tezu da ova kolonija nije bila zatvorenoga karaktera, ali ipak broj ostalih u odnosu na njemačke koloniste iznosio je manje od osam procenata.

Nijemci porijekom iz Galicije i Bukovine su u intervalu, od 1898. do 1900. godine, na iskrčenom zemljištu, osnovali još jednu koloniju u prnjavorskom kotaru (Heimfelsen, 1911, p. 103). U pitanju je naseobina Šibovska, koja je 1901. godine već imala 40 domaćinstava („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902). Za razliku od kolonista iz Ukrinskog Luga/Šucberga oni su bili rimokatolici po vjeroispovjesti. Šibovska se do 1910. godine, odnosno do zvaničnog popisa stanovništva, dodatno proširila i brojčano uvećala dosegavši cifru od 447 stanovnika (Rezultati popisa žiteljstva, 1912, pp. 208–209). Politički motivi pri formiranju ove kolonije i angažman austrougarske uprave po tom pitanju vidljiv je u činjenici da su prnjavorske kotarske vlasti u pismu Zemaljskoj vladi 1899. godine za kolonizaciju preporučili erarsko šumsko zemljište, koje, kako su tvrdili, ne koristi ni državi, ni tamošnjem stanovništvu. Kotarska uprava je smatrala da će strani naseljenici na tom zemljištu živjeti u najboljim međusobnim odnosima, budući da imaju osjećaj pripadnosti „velikoj i moćnoj monarhiji“. Istovremeno, uprava je u ovom pismu izrazila nadu da će ova kolonija formirati „moćan bedem protiv lokalnih pravoslavaca“ (Bethke, 2011, p. 250).

Pored Nijemaca u prnjavorski kotar su se, doduše u znatno manjem broju, naselili i Mađari. Kolonizacija Mađara na teritoriju Bosne i Hercegovine imala je i političku i ideološku motivaciju (Kraljačić, 2000, pp. 70–71, 95–96). Još se 1879. godine pojavila inicijativa dvojice Mađara koji su tražili dozvolu za osnivanje kolonije u sjevernoj Bosni na državnoj zemlji, uz rijeku Savu, s planom da tu nasele čak do 200 mađarskih porodica. Međutim, Zajedničko ministarstvo finansija je prijedlog odbilo (Kraljačić, 1989, pp. 111–112; Hauptmann, 1965, p. 159). Razloge za ovakvu odluku možemo naći i u činjenici da u tom trenutku austrougarska uprava nije imala ni jasno definisan stav, niti pravnu platformu za masovnije naseljavanje stranih seljaka. Mogućnost masovnog priliva stranaca i njihova koncentracija na relativno malom prostoru pozivala je na oprez. Okupaciona vlast koja se uspostavljala klonila se, barem u početku, intenzivnijeg upliva na etničku strukturu Bosne i Hercegovine. Stoga se prvi mađarski naseljenici u kotaru Prnjavor bilježe tek 1897. godine. Tom prilikom 16 mađarskih porodica formiralo je naseobinu Jasici Lug (Vučjak). Nakon tri godine pridružile su im se još dvije porodice. Time kapaciteti ove kolonije nisu ni približno bili popunjeni, jer je u tom trenutku ona imala još 68 dostupnih parcela za kolonizaciju. U popisu iz 1910. godine kolonija

se pominje pod imenom Jasici Vučjak i imala je 88 naseljenih kuća sa ukupno 513 stanovnika, od kojih 434 katolika i 58 grkokatolika i sedam evangelika („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902; Rezultati popisa žiteljstva, 1912, pp. 210–211). Ova naseobina je bila jedina mađarska agrarna kolonija u Bosni i Hercegovini. Aktivno ju je pomagalo mađarsko društvo *Julijan* koje je imalo sjedište u Pešti. Društvo je inače osnovalo četiri mađarske škole u Bosni i Hercegovini, i to u Sarajevu, Novom Sarajevu, Mostaru i Vučjaku u kotaru Prnjavor. Škole su izdašno finansirane od strane pomenutog društva. („Die deutschen Kolonistenschulen in Bosnien“, 1911; Balta, 2010, pp. 40–53).

Osnivanje novih kolonija u prnjavorskom kotaru, kao i njihovo naknadno nase-ljavanje naročito se intenziviralo u razdoblju od 1899. do 1901. godine. Upravo u tom vremenskom intervalu je primjetan i početak doseljavanja rimokatoličkih porodica iz Poljske („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902). U tom smislu treba posebno istaći naseobinu Kokorski Lug koju je u novembru 1899. godine osnovalo 12 poljskih porodica. Poljaka je bilo i u kolonijama poput: Kličkovog brda, Gumjere, Palačkovci Luga, Gajeva, Rakovca, Dubrave, Kamenice i Devetine. Sve ove kolonije su pored Poljaka u svom sastavu imale i rusinske³ porodice, čiji su pripadnici bili grkokatoličke vjeroispovjesti („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902; Busuladžić, 2003, pp. 174–179). To je bio prvi susret domicilnog stanovništva prnjavorskog kotara s pripadnicima te nove, njima nepoznate konfesije. Ove rusinske porodice su u Bosnu stigle većim dijelom iz siromašnih područja Galicije, te sjeverne Bukovine, a tek manji dio iz Zakarpatske oblasti (Zlodi, 2005, p. 410).

Kao što smo već napomenuli ove kolonije su zajednički osnovale poljske i rusinske porodice. Uprkos činjenici da su se razlikovale u pogledu vjerske pripadnosti i jezika kojim su govorili, ono što im je bilo zajedničko bio je svakako prostor sa koga su pošli u seobu. Riječ je o Galiciji (Kamberović, 1998, p. 95). U kolonijama ovakvoga tipa primjetan je bio nesrazmjer između poljskih i rusinskih doseljenika, jer je broj ovih potonjih bio višestruko manji.

Takva je bila i većinski poljska kolonija Gumjera koja je nastala u dva talasa doseljavanja. Prvi u novembru 1899. kada je stiglo 25 porodica, da bi im se u drugom talasu aprila iduće godine pridružilo još 15. Od ukupno 40 domaćinstava samo pet je bilo rusinskih. Doseljavanje kolonista je nastavljeno i u idućim godinama što potvrđuju podaci iz popisa stanovništva 1910. godine, prema kojima je ova kolonija brojala čak 656 stanovnika („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902; Rezultati popisa žiteljstva, 1912, pp. 202–203). Premda je riječ o relativno visokoj brojci za jednu ruralnu naseobinu koja je postojala tek nešto duže od jedne decenije, u prnjavorskom kotaru su postojale dominantno poljske naseobine koje su imale i više stanovnika.

Naime, naseobinu Kličkovo Brdo je 1899. godine obrazovalo 50 porodica, da bi se sljedeće godine doselilo još njih 35. Većinu sa 70 domaćinstava su činili Poljaci.

³ U istorijskim izvorima iz vremena austrougarske uprave umjesto termina Rusini koristio se termin Ruteni.

Postojali su uslovi da se ova kolonija i proširi jer je imala na raspolaganju još 47 upražnjenih parcela. Onda ne iznenađuje činjenica da je Kličkovo Brdo prema popisu stanovništva iz 1910. godine brojalo čak 1.428 žitelja, među kojima su dominirali Poljaci („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902; Rezultati popisa žiteljstva, 1912, pp. 202–203).

U pretežno poljske kolonije ubrajaju se i naseobine Rakovac i Devetina, čiji su kolonisti u Bosnu stigli većinom iz Galicije. Svakako valja napomenuti da je u ovim naseobinama bilo i porodica iz oblasti Volinije. Naime, riječ je o oblasti koja je od 14. vijeka bila u sastavu Poljske, da bi se nakon druge diobe Poljske (1793) našla u sastavu Rusije (Drljača, 1985, pp. 38–39).

U Rakovac se smjestilo čak 100 naseljeničkih porodica. Naravno i ovdje je riječ o sukcesivnom doseljavanju, i to tokom novembra 1899, te aprila 1900. i zaključno sa junom 1901. godine. Pored Poljaka u koloniji je zabilježeno i osamnaest rusinskih porodica. Prema podacima popisa stanovništva iz 1910. godine ova poljsko-rusinska kolonija je imala čak 934 žitelja („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902; Rezultati popisa žiteljstva, 1912, pp. 208–209). U Rakovcu su zabilježene i tenzije između naseljenika i banjalučkog biskupa Marijana Markovića koji se opirao angažmanu poljskih sveštenika u koloniji. Kolonisti su smatrali da se na taj način vrši njihova kroatizacija. S tim u vezi, vladalo je uvjerenje da su se upravo biskupovom krivnjom iz Rakovca povukle i časne sestre sv. Feliksa koje su u naseobini otvorile djevojačku školu (Juzbašić, 2002, pp. 499–500).

Po brojnosti naseljenika posebno mjesto imala je kolonija Devetina koja je od 144 dostupne zemljišne parcele imala naseljeno čak njih 140. Sam proces nastanka ove kolonije tekao je u dva talasa. Prvo je stiglo 80 porodica u novembru 1900, da bi im se u julu iduće godine pridružilo još 60. Po nacionalnom sastavu 90 je bilo poljskih i 50 rusinskih porodica. Naseobina Devetina je u vrijeme popisa stanovništva 1910. godine imala čak 1.050 stanovnika i 170 kuća. U vjerskom pogledu prednjačili su grkokatolici sa 568 pripadnika, mada ni broj rimokatolika, od 482 vjernika nije bio zanemariv („Ausweis über die Zehntsteuer“, 1902; Rezultati popisa žiteljstva, 1912, pp. 200–201). Ova relativna ravnoteža u konfesionalnoj strukturi stanovništva nije doprinijela homogenizaciji u koloniji, čak naprotiv.

Upravo zbog vjerskih razlika u ovoj naseobini je došlo do porasta napetosti između poljskih i rusinskih kolonista. Jedna od pojava karakterističnih za to vrijeme bio je i prelazak pojedinih Rusina grkokatolika u pravoslavlje. Razlog tome je svakako sličnost dvaju vjerskih obreda, zatim nepostojanje rusinskoga paroha u koloniji, kao i pritisak Poljaka rimokatolika. Rusini su inače više težili ka etnički homogenim selima, stoga je suživot sa Poljacima na relativno uskom prostoru sa sobom nosio posebne izazove. Prelazak Rusina u pravoslavlje sa gledišta austro-ugarske uprave je bio posebno problematičan, jer je na taj način slabio „austrijski uticaj“ u pokrajinama. Vjerske razlike u Devetini su činile temeljnu tačku neslaganja iz koje su proizilazile i druge nesuglasice. Kompromisno rješenje je tek docnije pronađeno u odluci da se kao predstavnici sela biraju dvije osobe, jedna Poljak,

druga Rusin (Jacek Lis, 2022, pp. 64–66).

Za razliku od Devetine u koloniji Dubrava većinu su činili Poljaci. Kolonija je nastala masovnim naseljavanjem ukupno 119 porodica u jesen 1900. godine. Od tog broja 75 ih se izjasnilo da su po nacionalnoj pripadnosti Poljaci. U isto vrijeme u neposrednoj blizini Dubrave nastala je i manja kolonija Kamenica. Od 24 porodice, samo četiri su bile poljske, ostalo su bili Rusini. U kontekstu mješovitih poljsko-rusinskih kolonija valja još pomenuti dvije manje kolonije, poput naseobine Smrtići-Palačkovci Lug koju je 1900. godine osnovalo 15 poljskih i šest rusinskih porodica. Zatim koloniju Gajevi koja je imala na raspolaganju 36 parcela za kolonizaciju, od čega je do početka 1901. godine već bilo zauzeto njih 28, od kojih su većinu, čak 20, prisvojile poljske porodice. Sam proces kolonizacije u ovoj naseobini tekao je u dva talasa, 1900. je došlo 19 porodica, da bi im se iduće godine pridružilo još devet. Naseobina Gajevi je tako deset godina nakon osnutka brojala 358 stanovnika od kojih su većinu činili Rusini-grkokatolici („Ausweis über die Zehntsteuer“).

Eksterna kolonizacija u kotaru Prnjavor ostavila je šire demografske implikacije. Ona je u razdoblju od 1895. do 1910. godine uticala na uvećanje ukupnog broja stanovnika za 34,44%. Indikativno je da je broj pravoslavnih uvećan za samo 13,71%, dok je broj muslimana usljed iseljavanja umanjen za čak 25,40%. S druge strane, kao direktna posljedica imigracije stranih kolonista broj rimokatolika je uvećan za 86,84%. Takođe, zabilježeno je doseljavanje i pripadnika do tada za prnjavorski kotar nepoznatih konfesija. Najbrojniji u tom pogledu su bili grkokatolici, njih 4.621, a potom su slijedili evangelići sa 791 kolonistom (Glavni rezultati popisa žiteljstva, 1896, pp. 206–215; Rezultati popisa žiteljstva, 1912, pp. 200–211). Tako je kolonizacija stranog agrarnog stanovništva pored društvenih i kulturoloških promjena koje je donijela trajno uticala i na izmjenu etničke i vjerske strukture prnjavorskog kotara.

Novoosnovane kolonije u prnjavorskom kotaru, odnosno njihovi stanovnici, su dobili državnu zemlju u zakup uz izgled da im se nakon ispunjenja određenih uslova dodijeli i pravo vlasništva na istoj. S druge strane, veliki dio domicilnog, uglavnom pravoslavnog stanovništva u kotaru Prnjavor, još uvijek je bio u kmetском statusu. Prije formiranja kolonija, prema popisu iz 1885. godine u kotaru Prnjavor je bilo 5.785 kmetova, odnosno od ukupnog broja stanovnika, čak njih 22,57% je bilo u kmetском položaju (Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik, 1886, pp. 92–95). U prvom redu tu su se nalazili korijeni ogorčenosti pravoslavnih postupcima austrougarske uprave u provođenju kolonizacije.

U radu smo pokazali da su kod austrougarske uprave pokretački razlozi za naseljavanje stranih kolonista pored demografskih imali i političke, pa i ideološke motive. Raspoređivanje kolonija u kotaru Prnjavor u tom smislu nije bilo izuzetak.

Upravo je u navedenom kotaru bio najočitiji uticaj austrougarske uprave na etničku strukturu većinskog domicilnog stanovništva, pod krinkom unapređenja zemljoradnje i s tim u vezi pozitivnog uticaja koji su trebale imati nove naseobine i njihovi stanovnici. Međutim, modernizacija poljoprivredne proizvodnje za kmetove nije imala smisla, jer zemlja koju su obrađivali nije bila u njihovom vlasništvu, niti se činilo da bi ona to u doglednoj budućnosti mogla postati.

Obrazovane kao kompaktne naseobine, kolonije su pokazale svoju otpornost ka asimilaciji, jer su strani kolonisti prnjavorskog kotara u socijalnim interakcijama uglavnom bili upućeni na svoje saplemenike s kojima su imali snažne kulturološke, tradicijske, etničke i vjerske poveznice.

Reference

- Ausweis über die Zehntsteuer. (1902). Fond Zemaljske vlade Sarajevo (ZVS 1), inv. br. 26, signatura 4 1/2–1902. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Babić M. B. (2012). Napomene o prezimenima italijanskog porijekla u banjalučkoj regiji. *Filolog–časopis za jezik, književnost i kulturu*, 5, 285–289.
- Balta, I. (2010). Julian action as a legal and political phenomenon in Bosnia and Herzegovina. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 58(3), 40–53.
- Bethke, C. (2011). Deutsche „Kolonisten“ in Bosnien (1878–1918). Vortstellungswelten, Ideologie und Soziale Praxis in Quellen der Evangelischen Kirche. In Z. Šehić (Ed.), *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918* (pp. 235–266). Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Bethke, C. (2018). Einwanderung und Kolonisten im k.u.k. Bosnien-Herzegowina. Überblick mit „bosniakischen“ Perspektiven. In C. Ruthner & T. Scheer (Eds.), *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918: Annäherungen an eine Kolonie* (pp. 237–249). Verlag Narr Francke Attempto.
- Bosnische Colonisation (1884, Februar 23). *Südsteirische Post*, 5. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=spo&datum=18840223&seite=5&zoom=33>
- Busuladžić, A. (2003). Pojava grkokatoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini (od 1879. do najnovijeg doba), *Časopis za suvremenu povijest*, 35(1), 174–179. <https://hrcak.srce.hr/87534>
- Die Colonisation in Bosnien (1884, August 5). *Die Presse*, 2. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apr&datum=18840805&seite=2&zoom=33>
- Die deutschen Kolonistenschulen in Bosnien (1911, Dezember 6). *Ostdeutsche Rundschau*, 7. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=odr&datum=19111206&seite=7&zoom=33>
- Drljača, D. (1985). *Kolonizacija i život Poljaka u jugoslavenskim zemljama od kraja XIX do polovine XX veka*. SANU, Etnografski institut.
- Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1885., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*. Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu.
- Grundbuchsgesetz für Bosnien und die Herzegovina. In *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Herzegovina 1886* (pp. 60–137). Landesdruckerei Sarajevo.
- Hauptmann, F. (1965). Regulariranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 16, 151–171.
- Heimfelsen, J. (1911). *Die deutschen Kolonien in Bosnien*. B. Davis&Co.
- Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*. Cr. i kr. zajedničko ministarstvo financija.
- Imamović, M. (1976). *Pravni položaj i unutrašnja-politički razvitak BiH od 1878–1914*. Svjetlost.
- Jacek Lis, T. (2020a). Službenici u Bosni i Hercegovini 1878.–1918. *Časopis za suvremenu povijest*, 52(2), 629–656. <https://doi.org/10.22586/csp.v52i2.10231>
- Jacek Lis, T. (2020b). The Ruthenian intelligentsia in Bosnia and Herzegovina between the 19th and 20th century. *Historijska traganja*, 19, 183–206. <https://doi.org/10.51237/issn.2774-1180.2020.19.183>
- Jacek Lis, T. (2022) Bośniaccy Rusini na przełomie XIX i XX wieku w świetle pracy Jósya Grodzkiego Położenie Rusinów w Bośni. *Krakowskie Pismo Kresowe Cracovian Kresy's Journal*, 14, 57–74. <https://doi.org/10.12797/KPK.14.2022.14.04>
- Juzbašić, Dž. (2002). O austrougarskoj kolonizacionoj politici u Bosni i Hercegovini poslije aneksije. In A. Sućeska (Ed.), *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom* (pp. 495–501). ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka.
- Kamberović, H. (1998). Iseljavanje Poljaka iz Bosne i Hercegovine 1946. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 30(1), 95–104. <https://hrcak.srce.hr/214404>

- Kasumović, A. (2009). Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914: Case study za njemačke erarne kolonije. *Prilozi*, 38, 81–120.
- Kasumović, A. (2015). Austrougarska kolonizaciona politika u Bosni i Hercegovini i prvi njemački doseljenici. In E. S. Omerović, (Ed.), *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj—nova istraživanja i perspektive* (pp. 75–95). Institut za istoriju u Sarajevu.
- Kasumović, A. (2019). Dobro došli u koloniju, Eldorado ili nešto treće! Useljavanje u Bosnu i Hercegovinu u prvim godinama nakon okupacije 1878. In A. Duranović (Ed.), *Nacije i migracije: studije iz bosanskohercegovačke historiografije* (pp. 25–68). Udruženje za modernu historiju u Sarajevu.
- Kolonisation Bosniens (1886, August 7). *Neuigkeits Welt Blatt*, 2. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nwb&datum=18860807&seite=2&zoom=33>
- Kraljačić, T. (1989). Kolonizacija stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu za vrijeme austrougarske uprave. *Istorijski časopis*, 36, 111–124.
- Kraljačić, T. (2000). *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*. ANURS.
- Lužija, S. (2013). *Njemačke agrarne kolonije u Bosni i Hercegovini (1878–1914)*. Art Print.
- Mikić, Đ. (1990). O kolonizaciji stranih seljaka u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave. In N. Šehić (Ed.), *Migracije i Bosna i Hercegovina* (pp. 181–193). Institut za istoriju u Sarajevu i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo.
- Oesterreich-Ungarn (1884, Juli 13). *Chemnitzer Anzeiger und Stadtbote: unparteiisches Tageblatt für Chemnitz und Umgegend, besonderes für die Vororte Altchemnitz, Altendorf...* 1. <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/newspaper/item/K6FD5ZUGF6UBGFKVLXAFD2SC3TNWI2TB?issuepage=1>
- Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Herzegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*. Zemaljska štamparija Sarajevo.
- Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. *Sastavio Statistički odsjek Zemaljske vlade. Sa preglednom kartom konfesija*. Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu.
- Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, I Band*. Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
- Schmid, F. (1914). *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*. Verlag vom Veit&Comp.
- Stojinović, J. (2014). Štivor—italijansko selo u Republici Srpskoj. *Filolog—časopis za jezik, književnost i kulturu*, 9, 313–321.
- Štimac, V., & Sarić, S. (2009). Kolonizacija Slovenaca u Bosni i Hercegovini (1878–1918). *Grada Arhiva Bosne i Hercegovine*, 1, 155–170.
- Zlodi, Z. (2005). Rusini/Ukrajinci u Hrvatskoj—etape doseljavanja i problem imena. *Scrinia Slavonica*, 5, 408–431.
- Zur Tagesgeschichte (1885, November 20). *Innsbrucker Nachrichten*, 1. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=ibn&datum=18851120&seite=1&zoom=33>